

Dyscyplina sprawowania liturgii z 1962 roku według motu proprio „Traditionis custodes” papieża Franciszka oraz „Responsa ad dubia” Kongregacji Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów (cz. 1)

List apostolski motu proprio *Traditionis custodes* papieża Franciszka z 16 lipca 2021 roku był znaczącym dokumentem dla wiernych przywiązanych do *nadzwyczajnej formy rytu rzymskiego (usus antiquior)*, ale także dla całego Kościoła łacińskiego. Tym dokumentem bowiem całkowicie zmieniono dyscyplinę stosowania ksiąg tej liturgii, zawartą w liście apostolskim motu proprio *Summorum Pontificum* Benedykta XVI z 7 lipca 2007 roku.

Omawiane motu proprio papieża Franciszka spotkało się z różnymi stanowiskami wśród kanonistów co do odczytania i realizacji zawartych w nim przepisów. Jedni podkreślali konieczność ścisłej ich interpretacji, inni natomiast interpretowali je szeroko, kierując się myślą ustawodawcy. Mnożyły się też pytania biskupów diecezjalnych odpowiedzialnych za wdrożenie w życie nowych norm papieskich w Kościołach partykularnych. Stolica Apostolska postanowiła rozwiązać ten problem poprzez udzielenie oficjalnych odpowiedzi na rodzące się wątpliwości w kwestii stosowania motu proprio *Traditionis custodes*. Są to *Responsa ad dubia* Kongregacji Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów z 4 grudnia 2021 roku, które wśród wiernych przywiązanych do *wcześniejszych form liturgicznych* wzbudziły dyskusje równie ożywione, co samo motu proprio.

Odpowiedzi były odczytywane jako jeszcze bardziej ograniczające prawo wiernych do liturgii z 1962 roku.

Celem pierwszej części opracowania będzie ukazanie natury prawnej wydanych dokumentów. Omówiony zostanie także pokrótce cel ich wprowadzenia. W drugiej części natomiast przybliżone zostaną regulacje wprowadzone przez omawiane dokumenty.

1. Status prawny dokumentów

1.1. „Traditionis custodes”

Traditionis custodes jest listem apostołskim wydanym przez papieża Franciszka w formie *motu proprio* („własnym działaniem”), a więc z inicjatywy samego najwyższego ustawodawcy, jakim jest biskup rzymski. Jest to więc dekret generalny (ustawa) wydany mocą najwyższej władzy ustawodawczej papieża¹. Dokument został opublikowany 16 lipca 2021 roku na oficjalnej stronie Watykanu www.vatican.va, a wszedł w życie tego samego dnia po umieszczeniu tekstu we włoskim wydaniu biuletynu „L'Osservatore Romano”. Nie przewidziano więc tutaj *vacatio legis*².

¹ Francesco, Lettera apostolica in forma di „motu proprio” sull'uso della liturgia romana anteriore alla riforma del 1970 *Traditionis custodes*, 16.07.2021, „Ephemerides Liturgicae” 135 (2021), s. 486–488; tekst polski: List apostołski w formie „motu proprio” Jego Świątobliwości papieża Franciszka *Traditionis custodes* w sprawie stosowania liturgii rzymskiej sprzed reformy z 1970 r., „Anamnesis” 107 (2021), s. 7–9; *Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus. Kodeks prawa kanonicznego promulgowany przez papieża Jana Pawła II w dniu 25 stycznia 1983 roku. Stan prawny na dzień 18 maja 2022 roku. Zaktualizowany przekład na język polski*, Poznań 2022, kan. 29–30, 841 [dalej: CIC 1983]. Por. J. M. Sierra López, *Notae. El motu proprio „Traditionis custodes” al servicio de la comunión eclesial*, „Ephemerides Liturgicae” 135 (2021), s. 477–485; A. Turpin, *The Tridentine Genius of „Traditionis custodes”*, „Ecclesia Orans” 38 (2021), s. 235–255; P.-M. Berthe, *Le motu proprio „Traditionis custodes”. L'avenir du rite romain ancien en question*, „Studia Canonica” 56 (2022), s. 236–239; R.-M. Rivoire, *Le motu proprio „Traditionis custodes” à l'épreuve de la rationalité juridique. Extraits*, „Sedes Sapientiae” 160 (2022), s. 61–73; G. Dzierżon, *Znaczenie dekretów generalnych w kanonicznym systemie prawnym*, „Prawo Kanoniczne” 49 (2006) nr 1–2, s. 85–97.

² „Tutto ciò che ho deliberato con questa Lettera apostolica in forma di *Motu Proprio*, ordino che sia osservato in tutte le sue parti, nonostante qualsiasi cosa contraria, anche se degna di particolare menzione, e stabilisco che venga promulgata mediante pubblicazione sul quotidiano «L'Osservatore Romano», entrando subito in vigore e, successivamente, venga pubblicato nel Commentario ufficiale della Santa Sede, *Acta Apostolicae Sedis*. Dato a Roma, presso San Giovanni Laterano, il 16 luglio 2021 Memoria liturgica di Nostra Signora del Monte Carmelo, nono del Nostro Pontificato” (Francesco,

Tekstem podstawowym dokumentu jest tekst w języku włoskim³. Papieski dekret zawiera krótką część wprowadzającą (*pars narrativa*) oraz część normatywną (*pars normativa*) złożoną z ośmiu punktów. Ustawa ta ma charakter ograniczający swobodne wykonywanie uprawnień (*leges odiosae*) w kwestii stosowania ksiąg z 1962 roku i w rezultacie podlega ścisłej interpretacji, o czym stanowi ustawodawca kodeksowy⁴. Papież Franciszek do swojego motu proprio dołączył list do biskupów, w którym wyjaśnił motywy wprowadzonych norm. Tak też wcześniej uczynił Benedykt XVI, kiedy przy wydaniu motu proprio *Summorum Pontificum* w 2007 roku wydał list *Con grande fiducia* skierowany do episkopatu Kościoła łacińskiego⁵.

Lettera apostolica *Traditionis custodes*); por. can. 8 § 1 CIC 1983. List apostolski motu proprio *Traditionis custodes* ukazał się w południe 16 lipca 2021 roku, a specjalny numer włoskiego „L'Osservatore Romano” wydano tego samego dnia wieczorem.

3 W dniu publikacji na stronie www.vatican.va opublikowano także tekst w języku angielskim, hiszpańskim i niemieckim. Jakiś czas później pojawił się tekst łaciński: https://www.vatican.va/content/francesco/la/motu_proprio/documents/20210716-motu-proprio-traditionis-custodes.html (24.03.2022). W cytacji niniejszego opracowania stosowany będzie podstawowy tekst włoski, w którym promulgowano dokument.

4 Zob. can. 18 CIC 1983. Por. W. Wójcik, *Interpretacja ustaw według nowego Kodeksu Prawa Kanonicznego*, „Prawo Kanoniczne” 30 (1987) nr 3-4, s. 86-87.

5 Francesco, Lettera ai vescovi di tutto il mondo per presentare il motu proprio *Traditionis custodes* sull'uso della liturgia romana anteriore alla riforma del 1970, 16.07.2021, „Ephemerides Liturgicae” 135 (2021), s. 492-498; tekst polski: List Ojca Świętego Franciszka do Biskupów całego świata w celu przedstawienia Motu proprio *Traditionis custodes* o stosowaniu liturgii rzymskiej sprzed reformy z 1970 r., „Anamnesis” 107 (2021), s. 13-18. Zob. Benedictus XVI, Litterae apostolicae „Motu Proprio” datae de usu extraordinario antiquae formae Ritus Romani *Summorum Pontificum*, 07.07.2007, „Acta Apostolicae Sedis” 99 (2007), s. 777-781; tekst polski: List papieża Benedykta XVI do biskupów z okazji publikacji motu proprio *Summorum Pontificum*, „Anamnesis” 51 (2007), s. 9-12; Benedictus XVI, Epistula ad Episcopos Catholicae Ecclesiae Ritus Romani *Con grande fiducia*, 07.07.2007, „Acta Apostolicae Sedis” 99 (2007), s. 795-799; tekst polski: Benedykt XVI, List do biskupów o motu proprio *Summorum Pontificum*, „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 28 (2007) nr 9, s. 23-25. Por. A. Soria Jiménez, *Los principios de interpretación del „Motu Proprio Summorum Pontificum”*, Madrid 2014; C. J. Glendinning, „*Summorum Pontificum*” and the use of the extraordinary form of the roman rite: a canonical analysis in light of the current liturgical law, Ottawa 2010, *pro manuscripto*; W. H. Johnston, *Care for the Church and Its Liturgy. A Study of „Summorum Pontificum” and the Extraordinary Form of the Roman Rite*, Collegeville (MI) 2013; G. P. Weishaupt, *Päpstliche Weihenstellungen. Das Motu Proprio „Summorum Pontificum” Papst Benedikts XVI. und der Begleitbrief an die Bischöfe. Ein kirchenrechtlicher Kommentar und Überlegungen zu einer „Reform der Reform”*, Bonn 2010; M. Rehak, *Der außerordentliche Gebrauch der alten Form des römischen Ritus: kirchenrechtliche Skizzen zum Motu Proprio Summorum Pontificum vom 07.07.2007*, St. Ottilien 2009 (Münchener Theologische Studien, 111/64); W. F. Rothe, *Liturgische Versöhnung. Ein kirchenrechtlicher Kommentar zum Motu proprio „Summorum pontificum” für Studium und Praxis*, Augsburg 2009; D. Pietras, *Nadzwyczajna forma rytu rzymskiego. Status prawny liturgii i wspólnot*, Dębogóra 2021, s. 66-71.

1.2. „Responsa ad dubia” Kongregacji Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów

1.2.1. Ogólna charakterystyka i okoliczności wydania

Pięć miesięcy po publikacji motu proprio *Traditionis custodes*, 18 grudnia 2021 roku, również na oficjalnej stronie Watykanu ukazały się *Responsa ad dubia* (Prot. N. 620/21) Kongregacji Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów⁶. Opublikowane odpowiedzi w języku włoskim poprzedził list, pod którym 4 grudnia 2021 roku (w pięćdziesiątą ósmą rocznicę promulgacji konstytucji soborowej *Sacrosanctum concilium*) podpisał się abp Arthur Roche – prefekt kongregacji, oraz abp Vittorio Francesco Viola – sekretarz. Na publikację owych *Responsa ad dubia* papież Franciszek wydał zgodę 18 listopada 2021 roku podczas audiencji, co zaznaczono na końcu listu⁷. *Responsa* zostały zatwierdzone przez papieża *in forma communi*, a więc pozostają odpowiedziami dykasterii z jurydyczną wagą wskazaną przez typ dokumentu⁸. Odpowiadając więc na *dubia*, jakie kierowano do Stolicy Apostolskiej, szeroko opisano i umotywowano każdą z odpowiedzi, nawiązując do motu proprio

6 Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum, *Responsa ad dubia* su alcune disposizioni della Lettera apostolica in forma di Motu Proprio *Traditionis custodes*, 04.12.2021, „Communicationes” 53 (2021), s. 515–526; tekst polski: Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Odpowiedzi na wątpliwości (Responsa ad dubia)* w sprawie niektórych postanowień Listu apostolskiego w formie motu proprio *Traditionis custodes* papieża Franciszka, „Anamnesis” 109 (2022), s. 29–38. Por. D. Pietras, *Nadzwyczajna forma*, s. 71.

7 „Dalla Sede della Congregazione per il Culto Divino e la Disciplina dei Sacramenti, il 4 dicembre 2021, 58° anniversario della promulgazione della Costituzione sulla Sacra Liturgia *Sacrosanctum Concilium*. [...] Il Sommo Pontefice Francesco, nel corso di un’Udienza concessa al Prefetto della Congregazione per il Culto Divino e la Disciplina dei Sacramenti in data 18 novembre 2021, è stato informato e ha dato il suo assenso alla pubblicazione dei presenti *RESPONSA AD DUBIA* con annesse *NOTE ESPLICATIVE*” (Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum, *Responsa ad dubia* [List]). Na www.vatican.va opublikowano *Responsa* także w języku angielskim, francuskim, hiszpańskim i niemieckim.

8 Segreteria di Stato, *Regolamento Generale della Curia Romana*, 30.04.1999, nr 126, „Acta Apostolicae Sedis” 91 (1999), s. 679–680. Por. A. Viana, *El Reglamento General de la Curia Romana* (4.11.1992). *Aspectos generales y regulación de las aprobaciones pontificias en forma específica*, „Ius Canonicum” 64 (1992), s. 501–529; A. Viana, „*Approbatio in forma specifica*”. *El Reglamento General de la Curia Romana de 1999*, „Ius Canonicum” 79 (2000), s. 209–228; V. Gómez-Iglesias, *La „aprobación específica” en la „Pastor bonus” y la seguridad jurídica*, „Fidelium Iura” 3 (1993), s. 361–423; D. Pietras, *Nadzwyczajna forma*, s. 75. Istnieją także dokumenty, które biskup rzymski aprobuje, dołączając formułę *in forma specifica approbavit* (Segreteria di Stato, *Regolamento Generale*, nr 126 § 4), by nabyły jurydycznej wagi papieskiego prawa.

Traditionis custodes oraz do listu papieża Franciszka do biskupów z 16 lipca 2021 roku. Jest to sytuacja analogiczna do instrukcji *Universae Ecclesiae* wydanej 30 kwietnia 2011 roku przez Papieską Komisję *Ecclesia Dei* w celu wyjaśnienia norm motu proprio *Summorum Pontificum* Benedykta XVI z 2007 roku⁹.

Należy zauważyć, że w opublikowanych *Responsa ad dubia* ukazano sposób odczytania papieskiego motu proprio. Ustawodawca kodeksowy stanowi bowiem, iż w sytuacji wątpliwości czy niejasności w rozumieniu ustawy kościelnej (*dubium legis*) należy uwzględnić miejsca paralelne, cel, okoliczności ustawy oraz myśl ustawodawcy¹⁰. W wyjaśnieniu wątpliwości, jakie zrodziły się przy stosowaniu dekretu generalnego *Traditionis custodes*, podkreślono zamysł papieża dotyczący poszukiwania jedności eklezjalnej, czego wyrazem jest określenie ksiąg promulgowanych po *Vaticanium II* jedynym wyrazem *lex orandi* Kościoła łacińskiego, o czym szerzej w dalszej części opracowania¹¹.

9 Congregatio pro Doctrina Fidei. Pontificia Commissio *Ecclesia Dei*, Instructio [*Universae Ecclesiae*] ad exsequendas Litteras apostolicas *Summorum Pontificum* a S.S. Benedicto PP. XVI Motu Proprio datas, 30.04.2011, „Acta Apostolicae Sedis” 103 (2011), s. 413–420; tekst polski: Kongregacja Nauki Wiary. Papieska Komisja *Ecclesia Dei*, Instrukcja [*Universae Ecclesiae*] dotycząca zastosowania Listu apostolskiego motu proprio „*Summorum Pontificum*” Jego Świątobliwości Benedykta XVI, w: *Ustrój hierarchiczny Kościoła. Wybór źródeł*, t. 2, red. M. Sitarz, A. Romanko, U. Wasilewicz i inni, Lublin 2013, s. 655–669. Por. P. Fernández Rodríguez, *La instrucción „Universae Ecclesiae” para la interpretación y aplicación del motu proprio „Summorum Pontificum”*, „Liturgia y espiritualidad” 43 (2012), s. 710–730; J. J. Foster, *Canonical Reflections on „Universae Ecclesiae”*, *the Instruction on the Application of „Summorum Pontificum”*, „The Jurist” 73 (2013), s. 89–129; C. J. Glendinning, „*Universae Ecclesiae*”: *text and commentary*, „Studia Canonica” 45 (2011), s. 355–409; A. Montan, *L’Istruzione „Universae Ecclesiae” nella prospettiva del Motu proprio „Summorum Pontificum”. Implicanze giuridiche*, „La Rivista Liturgica” 98 (2011), s. 893–916; G. P. Weishaupt, *Die Instruktion „Universae Ecclesiae”. Ein kirchenrechtlicher Kommentar*, Aadorf-Benedetto 2013; D. Pietras, *Nadzwyczajna forma*, s. 74–77.

10 „Quae si dubia et obscura manserit, ad locos parallelos, si qui sint, ad legis finem ac circumstantias et ad mentem legislatoris est recurrendum” (can. 17 CIC 1983). Por. P. Kroczek, *Co prawodawca miał na myśli? – czyli czym jest „mens legislatoris” i gdzie jej szukać?*, „Annales Canonici” 3 (2007), s. 187–197; J. Sobański, *Normy ogólne*, w: J. Krukowski, R. Sobański, *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego*, t. 1, Poznań 2003, s. 71; W. Wójcik, *Interpretacja ustaw*, s. 88–90, 96–104. Kroczek podkreśla, że należy wziąć pod uwagę: projekty ustawy; dyskusje przeprowadzane na jej temat w trakcie powstawania; przedmowę do ustawy; samą ustawę. Sobański natomiast uważa, że myśl prawodawcy przejawia się w: zasadach, jakimi kieruje się prawodawca kościelny; specyfice pisanego przez niego prawa; wartościach chronionych czy promowanych przez to prawo; słuszności kanonicznej.

11 „Il testo del Motu Proprio e la Lettera a tutti i Vescovi che lo accompagna esprimono con chiarezza le motivazioni di quanto Papa Francesco ha disposto. La finalità prima è quella di proseguire «nella costante ricerca della comunione ecclesiale» (*Traditionis custodes*, Premessa) che si esprime riconoscendo nei libri liturgici promulgati dai santi Pontefici Paolo VI e Giovanni Paolo II, in conformità

Jak już nadmieniono we wprowadzeniu, *Responsa ad dubia* Stolicy Apostolskiej wzbudziły poprzez swoją treść kolejne wątpliwości. Wydaje się bowiem, że wykraczają poza przedmiot papieskiej ustawy, zwiększając zakres ograniczeń uprawnień wiernych wobec liturgii z 1962 roku. Ponadto papieskie motu proprio winno być interpretowane ściśle jako ustawa ograniczająca, a w *Responsa ad dubia* – jak się wydaje – zastosowano interpretację na sposób szeroki¹². Jawi się więc pytanie, jaka jest relacja omawianych odpowiedzi do motu proprio *Traditionis custodes* papieża Franciszka.

1.2.2. Próby dookreślenia statusu prawnego

Chcąc dokonać analizy aktualnie obowiązującej dyscypliny sprawowania liturgii z 1962 roku, należy zastanowić się nad naturą prawną owych *Responsa ad dubia*. Opcja, jaką można wziąć pod uwagę, to odczytanie owych odpowiedzi bądź jako ogólnego dekretu wykonawczego (określa się dokładniej sposób zastosowania ustawy albo przynagla się do jej zachowania), bądź jako instrukcji (wyjaśnia się przepisy

ai decreti del Concilio Vaticano II, l'unica espressione della *lex orandi* del Rito Romano (cf. *Traditionis custodes*, n. 1). È questa la direzione nella quale vogliamo camminare ed è questo il senso delle risposte che qui pubblichiamo: ogni norma prescritta ha sempre l'unico scopo di custodire il dono della comunione ecclesiale camminando insieme, con convinzione di mente e di cuore, nella linea indicata dal Santo Padre" (Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum, „*Responsa ad dubia*” [List]); „Tale disposizione intende sottolineare la necessità di affermare chiaramente la direzione indicata dal Motu Proprio che vede nei libri liturgici promulgati dai santi Pontefici Paolo VI e Giovanni Paolo II, in conformità ai decreti del Concilio Vaticano II, l'unica espressione della *lex orandi* del Rito Romano (cf. *Traditionis custodes*, n. 1)” (Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum, *Responsa ad dubia* [dotyczące motu proprio *Traditionis custodes*, nr 1, 8]). Zob. Francesco, Lettera apostolica *Traditionis custodes*, nr 1, 8.

¹² Por. can. 18 CIC 1983. W literaturze popularnonaukowej oraz w innych opracowaniach dostępnych w Internecie zaraz po wydaniu motu proprio *Traditionis custodes* przeważało spojrzenie na ten dokument przez pryzmat ścisłej interpretacji. Por. R. L. Burke, *Statement on the Motu Proprio „Traditionis custodes”*, <https://www.cardinalburke.com/presentations/traditionis-custodes> (22.09.2021); P. Pietrzyk, *A Dominican Canonist Responds to the „Responsa ad Dubia”*, <https://edwardpentin.co.uk/a-dominican-canonist-responds-to-the-responsa-ad-dubia> (23.03.2022) nr 2; J. Górzyński, *Sugestie dla biskupów diecezjalnych w sprawie „Traditionis custodes”*, <http://vadecumliturgiczne.pl/2021/09/07/sugestie-dla-biskupow-diecezjalnych-w-sprawie-traditionis-custodes/> (18.03.2022); T. Kisiel, F. Warowny, *Analiza kanonistyczna motu proprio „Traditionis custodes”*, <http://christianitas.org/news/analiza-kanonistyczna-motu-proprio-traditionis-custodes/> (22.09.2021); P. Laliberté, „*Legal Considerations on the motu proprio Traditionis custodes*” – *Restrictions demands strict interpretation*, <https://rorate-caeli.blogspot.com/2021/07/article-legal-considerations-on-motu.html> (23.09.2021).

ustawy, rozwija i określa racje, które należy uwzględnić przy ich zastosowaniu), służącej tym, którzy mają się troszczyć o wprowadzenie ustaw w życie i obowiązującej ich w wykonywaniu ustaw¹³. *Responsa* zostały zaadresowane do przewodniczących konferencji biskupów i stanowią odpowiedź na powtarzające się pytania w związku z właściwym zastosowaniem papieskiej ustawy motu proprio *Traditionis custodes*. Ponadto wprowadzano je w życie po ich opublikowaniu, a więc kiedy dotarły do wiadomości adresatów. Są to cechy instrukcji, przy której nie stosuje się przepisów o promulgacji i okresie nieobowiązywalności. Z drugiej jednak strony ustawodawca kodeksowy stanowi, iż ogólne dekrety wykonawcze mogą być wydawane w formie dyrektoriów bądź dokumentów pod inną nazwą¹⁴. Stąd omawiane *Responsa ad dubia* mogłyby być zakwalifikowane jako ogólny dekret wykonawczy, w którym – mocą władzy wykonawczej – Kongregacja Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów dokładniej określiła sposób zastosowania ustawy i przynagliła jej zachowanie. Wtedy dekret ten wszedłby w życie trzy miesiące od opublikowania go w „Acta Apostolicae Sedis”, o czym szerzej dalej¹⁵.

13 „Decreta generalia exsecutoria, quibus nempe pressius determinantur modi in lege applicanda servandi aut legum observantia urgetur [...]” (can. 31 § 1 CIC 1983); „Instructiones, quae nempe legum praescripta declarant atque rationes in iisdem exsequendis servandas evolvunt et determinant, ad usum eorum dantur quorum est curare ut leges executioni mandentur, eosque in legum executione obligant” (can. 34 § 1 CIC 1983); „I Dicasteri, nell’ambito della propria competenza, possono emanare decreti generali esecutivi e istruzioni, a norma dei cann. 31–34 del Codice di Diritto Canonico e tenuto presente l’art. 156 della Cost. ap. *Pastor bonus*” (Segreteria di Stato, *Regolamento Generale*, nr 125 § 1). Por. G. Dzierżon, *Instrukcje w kanonicznym porządku prawnym* (kan. 34 § 1–3 KPK), „Folia Iuridica” 80 (2017), s. 19–27; M. J. Ciáurritz, *Instrucción*, w: *Diccionario general de Derecho Canónico*, obra dirigida y coordinada por J. Otaduy, A. Vianna, J. Sedano, t. 4, Pamplona 2012, s. 674–678. Dzierżon stwierdza, że instrukcja jest interpretacją ustawy o charakterze praktycznym, inną od interpretacji autentycznej czy doktrynalnej. Normy w niej zawarte mają służyć aktualizacji ustawy. Natomiast w ogólnym dekrete wykonawczym zawiera się sposoby wykonania ustawy (s. 21 i 22). Ciáurritz mówi natomiast o instrukcjach jako o wewnętrznych dyspozycjach generalnych organizacji kościelnej (s. 676). Por. także: G. Dzierżon, *Ogólne dekrety wykonawcze w kanonicznym porządku prawnym*, „Forum Iuridicum” 4 (2005), s. 189–199. Dzierżon zauważa, że ogólne dekrety wykonawcze zawierają bardziej szczegółowe i specyficzne sposoby realizacji dyspozycji zawartych w ustawie (s. 192).

14 „Decreta generalia exsecutoria, etiamsi edantur in directoriis aliisque nominis documentis” (can. 33 § 1 CIC 1983). Por. M. Mazzia, *Gli atti amministrativi generali*, Roma 2000, s. 85–86; G. Dzierżon, *Ogólne dekrety wykonawcze*, s. 197. Mazzia wskazuje na regulaminy, kodeksy, listy, deklaracje oraz noty o charakterze dyrektywnym.

15 „Ad decretorum promulgationem et vacationem quod attinet, de quibus in § 1, servantur praescripta can. 8” (can. 31 § 2 CIC 1983); zob. także can. 8 CIC 1983. Por. G. Dzierżon, *Ogólne dekrety wykonawcze*, s. 195–196.

Inna opcja to uznanie owych *Responsa* jako odpowiedzi samej dykasterii, które nie miałyby waloru ustawy. Na takim stanowisku stoi na przykład Pius Pietrzyk, utrzymując, że opublikowanie odpowiedzi Kongregacji Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów tylko w „*Notitiae*” nie wystarczy, by dokument osiągnął status ustawy. Będzie to jedynie nadal wyjaśnienie prawa już istniejącego. Pietrzyk przywołuje przy tym zapisy zawarte w samym periodyku „*Notitiae*”¹⁶

Ustawodawca kodeksowy stanowi, że ani ogólny dekret wykonawczy, ani instrukcja nie może zmieniać dekretu ogólnego, czyli ustawy, czy być z nim w sprzeczności. Podobnie odpowiedzi, które nie miałyby waloru ustawy. Dlatego, przy założeniu, iż omawiane *Responsa ad dubia* mieszczą się w kategorii któregoś z tych aktów prawnych, byłyby one pozbawione wszelkiej mocy prawnej w treściach niezgodnych z motu proprio *Traditionis custodes* papieża Franciszka. Ponadto zawarte w nich dyspozycje nie mogłyby pozostawać *praeter legem* wobec omawianego motu proprio¹⁷.

1.2.3. „*Responsa ad dubia*” ustawą i interpretacją autentyczną motu proprio „*Traditionis custodes*”

Podjęte analizy prowadzą jednak do wniosku, że omawiane *Responsa ad dubia* Stolicy Apostolskiej należy rozumieć w kategoriach ustawy, a nie jako ogólny dekret wykonawczy, instrukcję czy odpowiedzi niemające takiego waloru. Kongregacje bowiem, które same z siebie nie mają władzy ustawodawczej, mogą być w konkretnym przypadku (*in casibus particularibus*) wyposażone przez biskupa rzymskiego we władzę wydawania dekretów ogólnych¹⁸. Takie upoważnienie zostało przekazane

¹⁶ Sacra Congregatio pro Cultu Divino, *Solutiones quae proponuntur non induunt vestem officialem, sed habent valorem orientativum: solutiones „ex officio” publici iuris fient in „Acta Apostolicae Sedis”, „Notitiae”* 5 (1969), s. 323; Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum, *Licet solutiones quae proponuntur potestatem legislativam non habeant, induunt tamen vestem officialem quia actuale magisterium et praxim huius Congregationis expriment, „Notitiae”* 34 (1997), s. 138. Por. P. Pietrzyk, *A Dominican Canonist*, nr 2.

¹⁷ „Decreta generalia exsecutoria, etiamsi edantur in directoriis aliisque nominis documentis, non derogant legibus, et eorum praescripta quae legibus sint contraria omni vi carent” (can. 33 § 1 CIC 1983); „Instructionum ordinationes legibus non derogant, et si quae cum legum praescriptis componi nequeant, omni vi carent” (can. 34 § 2 CIC 1983). Por. G. Dzierżon, *Instrukcje*, s. 23; G. Dzierżon, *Ogólne dekrety wykonawcze*, s. 193–195.

¹⁸ „Qui potestate executiva tantum gaudet, decretum generale, de quo in can. 29, ferre non valet, nisi in casibus particularibus ad normam iuris id ipsi a legislatore competenti expresse fuerit concessum et servatis condicionibus in actu concessionis statutis” (can. 30 CIC 1983); „Dicasteria leges aut decreta generalia vim legis habentia ferre non possunt nec iuris universalis vigentis praescriptis

Kongregacji Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, o czym informują pierwsze i ostatnie słowa omawianego listu prefekta dykasterii. Podkreślono w nich bowiem kompetencje, jakie ta dykasteria ma wobec liturgii z 1962 roku, a także fakt przedstawienia dokumentu na audiencji i uzyskania zezwolenia od papieża Franciszka na jego publikację¹⁹. Ta aprobata stanowi akt kontrolny, poprzez który biskup rzymski podejmuje decyzję pozytywną co do legalności i celowości podejmowanej decyzji. Poprzez ową interwencję akt w systemie prawnym nieskuteczny tę skuteczność uzyskuje. Na tej podstawie Antonio Viana określa te dokumenty mianem dekretów generalnych (dekretów legislacyjnych)²⁰. Z tego też zapewne

derogare, nisi singulis in casibus atque de specifica approbatione Summi Pontificis” (Joannes Paulus II, Constitutio apostolica de Curia Romana *Pastor bonus*, 28.06.1988, „Acta Apostolicae Sedis” 80 [1988], s. 864, *Normae Generales*, art. 18b); tekst polski: Jan Paweł II, Konstytucja apostolska *Pastor bonus* o Kurii rzymskiej, w: *Ustrój hierarchiczny Kościoła. Wybór źródeł*, red. W. Kacprzyk, M. Sitarz, Lublin 2006, s. 232, *Normy ogólne*, art. 18b; „I Dicasteri non possono emanare leggi e decreti generali, di cui al can. 29 del Codice di Diritto Canonico, né derogare alle disposizioni del diritto stabilito dal Sommo Pontefice senza la Sua specifica approvazione. Possono, invece, concedere dispense nei singoli casi, a norma di diritto” (Segreteria di Stato, *Regolamento Generale*, nr 125 § 2). Por. can. 29, 343 CIC 1983; Segreteria di Stato, *Regolamento Generale*, nr 110; V. De Paolis, *Commento al art. 18*, w: *Commento alla „Pastor Bonus” e alle norme sussidiarie della Curia Romana*, a cura di P. V. Pinto, Libreria Editrice Vaticana 2003, s. 34–35; G. Dzierżon, *Znaczenie dekretów generalnych*, s. 89–95; A. Viana, *La potestad de los dicasterios de la Curia Romana*, „Ius Canonicum” 59 (1990), s. 99–103.

19 „La Congregazione per il Culto Divino e la Disciplina dei Sacramenti e la Congregazione per gli Istituti di Vita Consacrata e le Società di Vita Apostolica, per le materie di loro competenza, eserciteranno l'autorità della Santa Sede, vigilando sull'osservanza di queste disposizioni” (Francesco, Lettera apostolica *Traditionis custodes*, nr 7); „Dopo la pubblicazione da parte di Papa Francesco della Lettera Apostolica in forma di «Motu Proprio» *Traditionis custodes* sull'uso dei libri liturgici anteriori alla riforma del Concilio Vaticano II, sono giunte alla Congregazione per il Culto Divino e la Disciplina dei Sacramenti – che, esercita, per la materia di sua competenza, l'autorità della Santa Sede (cf. *Traditionis custodes*, n. 7) – diverse richieste di chiarimenti sulla sua corretta applicazione. Alcune questioni sono state sollevate da più parti e con maggior frequenza: pertanto, dopo averle attentamente valutate, dopo aver informato il Santo Padre e avendo ricevuto il suo assenso, vengono ora pubblicate le risposte alle domande più ricorrenti. [...] *Il Sommo Pontefice Francesco, nel corso di un'Udienza concessa al Prefetto della Congregazione per il Culto Divino e la Disciplina dei Sacramenti in data 18 novembre 2021, è stato informato e ha dato il suo assenso alla pubblicazione dei presenti* RESPONSAS AD DUBIA *con annesse NOTE ESPLICATIVE*” (Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum, *Responsa ad dubia* [List]).

20 Por. „W przypadku zatem aktów Kurii Rzymskiej spotykamy się z interwencją personalną Ojca św. Zdaniem A. Viana, w tej sytuacji idzie o dokładne zbadanie oraz ocenę wydanego dokumentu. Oznacza to zatem, iż aprobata ta nie jest jedynie zwykłą licencją, lecz wiąże się z oceną konkretnego dokumentu przez Papieża. Ocena ta może dotyczyć m.in. niekompatybilności aktu z obowiązującym prawem. Co więcej, Ojciec św. poprzez swą interwencję mógłby również zmienić naturę tego aktu” (G. Dzierżon, *Znaczenie dekretów generalnych*, s. 94); „Problema distinto es el de calificar este nuevo

powodu w liście abp. Roche'a wydane odpowiedzi określono jako „normy” (*ogni norma prescritta*). Przykładem innego podobnego dokumentu są *Responsa* wydane przez Kongregację Nauki Wiary 22 lutego 2021 roku w kwestii błogosławienia par tej samej płci²¹.

Wydaje się także, że omawiane *Responsa ad dubia* należy uważać za autentyczną (urzędową) interpretację papieskiego motu proprio. Prócz prawodawcy upoważnionym do dokonania autentycznej interpretacji jest organ, któremu ustawodawca konkretnym aktem przekazał kompetencję do takiej interpretacji. Dlatego autentycznej interpretacji motu proprio *Traditionis custodes* mógłby dokonać sam biskup rzymski, Papieska Rada ds. Tekstów Prawnych lub na przykład inna dykasteria Kurii Rzymskiej, której papież udzieliłby takiej władzy²². Jeśli chodzi o *Responsa*, to papież został o nich powiadomiony 18 listopada 2021 roku i wydał decyzję

tipo de normas emanadas por los dicasterios con aprobación específica pontificia. Como hemos visto, Labandeira las califica como decretos-leyes. También podrían denominarse decretos generales (o decreto legislativos) por ratificación o aprobación específica” (A. Viana, *La potestad*, s. 102); por. A. Viana, *La potestad*, s. 111.

21 „Il Sommo Pontefice Francesco, nel corso di un’Udienza concessa al sottoscritto Segretario di questa Congregazione, è stato informato e ha dato il suo assenso alla pubblicazione del suddetto *Responsum ad dubium*, con annessa Nota esplicativa. Dato a Roma, dalla Sede della Congregazione per la Dottrina della Fede, il 22 febbraio 2021, Festa della Cattedra di San Pietro, Apostolo” (Congregatio pro Doctrina Fidei, „*Responsum ad propositum dubium*” circa la benedizione delle unioni di persone dello stesso sesso, 22.02.2021, „*Communicationes*” 53 (2021), s. 133–136; tekst polski: *Responsum ad dubium* Kongregacji Nauki Wiary odnośnie udzielania błogosławieństwa związkom osób tej samej płci, 22.02.2021, https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20210222_responsum-dubium-unioni_pl.html [06.06.2023]). Por. A. Viana, „*Approbatio in forma specifica*”, s. 221–227.

22 „Leges authentice interpretatur legislator et is cui potestas authentice interpretandi fuerit ab eodem commissa” (can. 16 § 1 CIC 1983); Joannes Paulus II, *Constitutio Pastor bonus*, nr 154–158. Por. J. Otaduy, *Sobre las „Notas explicativas” del Consejo Pontificio para la Interpretación de los Textos Legislativos*, „*Ius Ecclesiae*” 9 (1997), s. 633–645; A. Kaczor, *Papieska Rada Tekstów Prawnych i interpretacje autentyczne*, „*Kościół i Prawo*” 15 (2013) nr 2, s. 133–163; G. Dzierżon, *Interpretacja autentyczna ustaw kościelnych*, „*Seminare*” 24 (2007), s. 193–196, 198. Dzierżon na s. 198 pisze o dokumentach wydawanych przez Papieską Radę ds. Tekstów Prawnych: „Zazwyczaj podjęte przez nią decyzje mają charakter niezłożony. Wyrażane są one w postaci odpowiedzi twierdzących lub przeczących (*affirmative, negative*). Niejednokrotnie towarzyszy im krótka nota wyjaśniająca (*mens*). Należy jednocześnie dodać, iż rozstrzygnięcia te wymagają zatwierdzenia Najwyższego Prawodawcy (art. 155 PB). Dlatego też zwykle zostają one poprzedzone formułą typu: *Summus Pontifex in audientia [...] de super dicta decisione certior factus, eam confirmavit et promulgari iussit*. [...] Uprawnień co do autentycznej interpretacji w formie ustawy nie mają inne dykasterie Kurii Rzymskiej. Prawodawca bowiem organom tym nie zlecił takiej władzy (kan. 16 § 1 KPK)”.

o ich publikacji. W opinii Adama Kaczora data zatwierdzenia przez papieża jest momentem powstania autentycznej interpretacji w odniesieniu do dokumentów Papieskiej Rady ds. Tekstów Prawnych²³. Jawi się więc pytanie, czy i w przypadku omawianych *Responsa* Kongregacji Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów nie można by zastosować tej samej zasady.

Z drugiej jednak strony ustawodawca kodeksowy stanowi, że interpretacja autentyczna, dokonana w formie ustawy, ma taką samą moc prawną (moc obowiązującą), co ustawa, i zawsze wymaga promulgacji, gdyż ustawa powstaje z chwilą jej promulgowania. Dlatego w przypadku omawianych *Responsa ad dubia* musiałyby to nastąpić przez zamieszczenie ich w organie urzędowym „Acta Apostolicae Sedis”, gdyż nie przewidziano innego sposobu promulgacji, o czym już nadmieniono. W konsekwencji *Responsa* musiały wejść w życie po upływie trzech miesięcy od dnia publikacji w „Acta Apostolicae Sedis”²⁴.

Należy także wspomnieć, że w tekście odpowiedzi nie było potrzeby umieszczać informacji o autorach *dubium* czy treści stawianych wątpliwości²⁵. Ważne jest również to, że w *Responsa ad dubia* Kongregacja powołuje się na łaciński – a nie

23 „W motu proprio *Recognito Iuris Canonici* przewidziane zostało potwierdzenie autentycznej interpretacji przez papieża, a więc aktywne działanie, które zakłada powiadomienie o treści decyzji [...]. Działanie to wyraża się w papieskim poleceniu publikacji, którego data umieszczona jest zawsze na końcu decyzji. Jak można powyżej zauważyć, opublikowane dotychczas autentyczne interpretacje określone są trzema datami: a) zebrania się wszystkich członków Rady; b) powiadomienia papieża i wydania przez niego polecenia publikacji; c) numeru AAS, pod którym nastąpiła promulgacja. Która z tych dat jest datą autentycznej interpretacji? Data AAS zostaje wykluczona, ponieważ oznaczane są nią tylko dokumenty Stolicy Apostolskiej, które nie są datowane. Z obu pozostałych dat w literaturze naukowej znajduje zastosowanie zarówno data papieskiego polecenia publikacji, jak i zebrania się wszystkich członków Rady. Ponieważ papieskie potwierdzenie jest dla decyzji konstytutywne – chociaż nie chodzi o dopuszczenie – dopiero po jego udzieleniu można mówić o autentycznej interpretacji; tym samym preferowana jest właśnie ta data” (A. Kaczor, *Papieska Rada*, s. 157–158).

24 „Interpretatio authentica per modum legis exhibitae eandem vim habet ac lex ipsa et promulgari debet” (can. 16 § 2 CIC 1983); can. 7–8 CIC 1983. Por. G. Dzierżon, *Interpretacja autentyczna*, s. 196–197; „Data promulgacji jest istotna szczególnie dla tych decyzji, które wyjaśniają więcej niż tylko klarowne same w sobie sformułowania ustawy, ponieważ oblicza się na jej podstawie czas *vacatio legis*” (A. Kaczor, *Papieska Rada*, s. 157).

25 Por. A. Kaczor, *Papieska Rada*, s. 155. Kaczor w nawiązaniu do Papieskiej Rady ds. Tekstów Prawnych pisze: „Sam pytający nie zostaje wymieniony z nazwy. Chodzi o podkreślenie powszechnego obowiązku decyzji i tym samym o ich charakter ustawowy. Z tej samej przyczyny brak adresu lub powitania. Inne władze Kurii używają dla podobnych zobowiązujących ustawodawczych zarządzeń nazw *declaratio*, *decretum*, *normae* itp., ale także *responsum*”.

źródłowy, czyli włoski – tekst motu proprio *Traditionis custodes*. Będzie to dość istotne przy analizie treści, która stanie się przedmiotem drugiej części opracowania.

Na *Responsa ad dubia* trzeba także spojrzeć w świetle rodzajów wykładni oraz zasady retroaktywności/nieretroaktywności prawa (wstecznego obowiązywania/nieobowiązywania prawa). Jeśli interpretacja urzędowa wyjaśnia słowa ustawy same w sobie pewne (*interpretacja deklaratywna*), działa wstecz. Kiedy ustawę zawęża (*interpretacja zawężająca*), poszerza (*interpretacja poszerzająca*) lub tłumaczy wątpliwą (*interpretacja eksplikatywna*), nie działa wstecz²⁶. Zwrócenie uwagi na tę zasadę okaże się ważne w trakcie omawiania poszczególnych regulacji *Responsa ad dubia*. Ginter Dzierżon zauważa, że w sytuacji *interpretacji deklaratywnej* treść wyjaśnianej ustawy nie zostaje zmieniona (*interpretacja niekonstytucyjna*)²⁷, ale przy pozostałych interpretacjach powstaje nowe prawo (*interpretacja konstytucyjna*)²⁸. W rezultacie regulacje *Responsa ad dubia* działają retroaktywnie w tym, co jasno wynika z samego motu proprio *Traditionis custodes*, i tę interpretację można dookreślić jako *deklaratywną*. Natomiast w miejscach, w których wyjaśnia się kwestie niepewne, poszerza albo zawęża papieskie motu proprio, następuje *interpretacja poszerzająca, zawężająca albo eksplikatywna* i prawo to nie działa wstecz.

²⁶ „Si verba legis in se certa declaret tantum, valet retrorsum; si legem coarctet vel extendat aut dubiam explicet, non retrahitur” (can. 16 § 2 CIC 1983). Por. can. 9, 53 CIC 1983.

²⁷ „Ujęta w kan. 16 § 2 KPK interpretacja deklaratywna, wyjaśniająca słowa same w sobie pewne nie wiąże się z obiektywnymi wątpliwościami co do rozumienia tekstu prawnego. W tym przypadku bowiem subiektywnie u adresatów jego zawartość treściowa wydaje się niejasna. Interpretacja ta zatem nie godzi [w] substancję ustawy, tzn. w treść aktu prawnego. Tym sposobem więc ustawa pozostaje niezmieniona. Innymi słowy, podjęty sposób wyjaśniania ustawy nie prowadzi do powstania nowego prawa. Stąd też w pełni zrozumiała w tym przypadku staje się decyzja Prawodawcy co do retroaktywnego charakteru tej postaci interpretacji autentycznej” (G. Dzierżon, *Interpretacja autentyczna*, s. 199).

²⁸ „Interpretacja zawężająca, w doktrynie określana jest mianem interpretacji modyfikującej lub korygującej (*investigazione modificatrice o corretrice*). [...] tak rozumiana wykładnia ingeruje w zawartość ustawy. Zdaniem J. García Martína, z jednej strony zmierza ona wprawdzie do deklaracji sensu logicznego oraz racjonalnego myśli prawodawcy, z drugiej zaś dąży do redukcji wachlarza przypadków zawartych w sensie literalnym aktu prawnego. Tym sposobem więc powstaje prawo nowe. Przeciwnieństwem interpretacji zawężającej jest interpretacja rozszerzająca. Albowiem ten typ wykładni zmierza do poszerzenia rozumienia ustawy. Przeciwnicy takiego sposobu interpretacji wskazują, iż interpretacja rozszerzająca jest niczym innym, jak zamachem na sens ustawy. Uważają, iż analizowana forma nie jest właściwą interpretacją. Nie uwzględnia się przecież w niej myśli ustawodawcy. W konsekwencji prowadzi do aplikacji ustawy do przypadków nieprzewidzianych w tym akcie. W następstwie czego dochodzi do rozszerzenia mocy obowiązującej ustawy, a w konsekwencji do powstania nowego prawa” (G. Dzierżon, *Interpretacja autentyczna*, s. 200).

Podejmując próbę dookreślenia statusu prawnego omawianych odpowiedzi udzielonych przez Kongregację Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, trzeba wspomnieć o *Rescriptum ex audientia ss.mi.* z 20 lutego 2023 roku wydanym przez papieża Franciszka na prośbę abp. Roche'a – prefekta tej dykasterii. W dokumencie opublikowanym na stronie www.vatican.va biskup rzymski potwierdził (*il Santo Padre, conferma*) wydane wcześniej *Responsa ad dubia*. Polecił ponadto opublikować treść reskryptu w biuletynie „L'Osservatore Romano”, a następnie w „Acta Apostolicae Sedis”. Dokument ten, dotyczący wydawania dyspens, zostanie szczegółowo opisany w drugiej części opracowania²⁹. Papieski reskrypt przemawia za traktowaniem omawianych odpowiedzi w kategoriach ustawy.

2. Przyczyny i cele zmiany dotychczasowej dyscypliny

Papież Franciszek w liście do biskupów z 16 lipca 2021 roku szerzej opisał powody, które skłoniły go do zmiany dyscypliny dotyczącej stosowania ksiąg z 1962 roku, zawartej w motu proprio *Summorum Pontificum* papieża Benedykta XVI³⁰. Na samym początku tego listu oraz motu proprio *Traditionis custodes* zaznaczył, że wydawane wcześniej zezwolenia na stosowanie *dawnej liturgii* miały przede wszystkim na celu wewnątrzkościelne pojednanie. Był to więc zasadniczo – według Franciszka – proces zmierzający do pełnej komunii kościelnej z Bractwem Kapłańskim Świętego

²⁹ „Il Santo Padre, nell'Udienza concessa il 20 febbraio u.s. al sottoscritto Cardinale Prefetto del Dicastero per il Culto Divino e la Disciplina dei Sacramenti, ha confermato quanto segue circa l'implementazione del Suo Motu Proprio Traditionis custodes del 16 luglio 2021. [...] Inoltre, il Santo Padre, conferma – avendo già manifestato il suo assenso nell'udienza del 18 novembre 2021 – quanto stabilito nei *Responsa ad dubia* con le annesse *Note esplicative* del 4 dicembre 2021. Il Santo Padre ha altresì ordinato che il presente Rescritto sia pubblicato su *L'Osservatore Romano* e, successivamente, nel commentario ufficiale degli *Acta Apostolicae Sedis*. *Dal Vaticano, 20 febbraio 2023*” (Dicasterium de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum, *Rescriptum ex audientia ss.MI Il Santo Padre*, 20.02.2023, https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/ccdds/documents/rc_con_ccdds_doc_20230220_rescriptum-traditioniscustodes_it.html [21.02.2023]). Zob. kan. 8. CIC 1983.

³⁰ Por. D. Pietras, „Tradycja liturgiczna” w dokumentach i wypowiedziach papieskich dotyczących dyscypliny sprawowania liturgii z 1962 r. po Soborze Watykańskim II, „Człowiek i Społeczeństwo” 54 (2022), s. 142–145; P. Grad, Zrozumieć „Traditionis custodes”. Analiza listu Ojca Świętego Franciszka do biskupów całego świata prezentującego list apostolski motu proprio „Traditionis custodes” dotyczący użycia liturgii rzymskiej sprzed reformy roku 1970, „Christianitas” 85 (2021), s. 35–133.

Piusa X (FSSPX)³¹. Zastanawiające jest jednak to, że wyakcentowano właśnie aspekt dążenia do jedności eklezjalnej, podczas gdy we wspomnianej instrukcji *Universae Ecclesiae* z 2011 roku określono tę kwestię jako trzecią pośród celów motu proprio *Summorum Pontificum*. Za pierwszorzędne cele uznano wówczas zachowanie tej liturgii jako skarbu oraz zagwarantowanie i zapewnienie wiernym prawa do niej³².

Ponadto papież Franciszek wyraził swoje zaniepokojenie sytuacją, jaka ujawniła się po wypełnieniu kwestionariusza skierowanego do biskupów w 2020 roku (Prot. No2/2020-ED). Ubolewał nad tym, że możliwość stosowania liturgii z 1962 roku, mająca na celu przywrócenie kościelnej jedności wraz z uszanowaniem różnych wrażliwości liturgicznych, została wykorzystana do powiększenia dystansów, zaostrenia różnic i budowania przeciwieństw, które ranią Kościół i hamują jego postęp, narażając go na ryzyko podziałów³³. Ojciec św. stwierdził, że decyduje się

³¹ „Per promuovere la concordia e l'unità della Chiesa, con paterna sollecitudine verso coloro che in alcune regioni aderirono alle forme liturgiche antecedenti alla riforma voluta dal Concilio Vaticano II, i miei Venerati Predecessori, san Giovanni Paolo II e Benedetto XVI, hanno concesso e regolato la facoltà di utilizzare il Messale Romano edito da san Giovanni XXIII nell'anno 1962. In questo modo hanno inteso «facilitare la comunione ecclesiale a quei cattolici che si sentono vincolati ad alcune precedenti forme liturgiche» e non ad altri” (Francesco, Lettera apostolica *Traditionis custodes*); „[...] era soprattutto motivata dalla volontà di favorire la ricomposizione dello scisma con il movimento guidato da Mons. Lefebvre. La richiesta, rivolta ai Vescovi, di accogliere con generosità le «giuste aspirazioni» dei fedeli che domandavano l'uso di quel Messale, aveva dunque una ragione ecclesiale di ricomposizione dell'unità della Chiesa” (Francesco, Lettera ai vescovi). Por. D. Pietras, *Nadzwyczajna forma*, s. 415–487; D. Pietras, *Udział wiernych we Mszy św. sprawowanej przez kapłanów Bractwa Kapłańskiego Świętego Piusa X (FSSPX) w świetle aktualnych wytycznych Stolicy Apostolskiej*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 41 (2022), s. 95–118; D. Pietras, *Status kanoniczny małżeństw zawieranych przy asystowaniu kapłanów Bractwa Kapłańskiego Świętego Piusa X (FSSPX) po wydaniu listu Papieskiej Komisji „Ecclesia Dei” z 27 marca 2017 r.*, „Ius Matrimoniale” 33 (2022) nr 1, s. 79–116; C. J. Glendinning, *The Priestly Society of St. Pius X: The Past, Present, and Possibilities for the Future*, „Studia Canonica” 48 (2014), s. 331–372; P. M. Reyes Vizcaino, *Relevancia canónica de los sacramentos y actos jurídicos realizados por sacerdotes de la Fraternidad Sacerdotal de San Pío X*, „Forum Canonicum” 10 (2015) nr 2, s. 71–98.

³² „a) Liturgiam Romanam in Antiquiore Usu, prout pretiosum thesaurum servandum, omnibus largiri fidelibus; b) Usum eiusdem Liturgiae iis re vera certum facere, qui id petunt, considerando ipsum Usum Liturgiae Romanae anno 1962 vigentem esse facultatem ad bonum fidelium datam, ac proinde in favorem fidelium benigne esse interpretandam, quibus praecipue destinatur; c) Reconciliationi in sinu Ecclesiae favere” (Congregatio pro Doctrina Fidei. Pontificia Commissio *Ecclesia Dei*, *Instructio Universae Ecclesiae*, nr 8). Por. D. Pietras, *Nadzwyczajna forma*, s. 69.

³³ Zob. Congregatio pro Doctrina Fidei, *Letter to the presidents of bishops' conferences*, 07.03.2020, <https://rorate-caeli.blogspot.com/2020/04/breaking-important-summorum-under.html> (10.03.2020); „Nel solco dell'iniziativa del mio Venerato Predecessore Benedetto XVI di invitare i vescovi a una verifica dell'applicazione del Motu Proprio *Summorum Pontificum*, a tre anni dalla sua pubblicazione, la Congregazione per la Dottrina della Fede ha svolto una capillare consultazione dei

na zmianę dyscypliny ze względu na wyniki wyżej wymienionej ankiety, które uka-
zały życzenia episkopatu, oraz po konsultacji z Kongregacją Nauki Wiary, by konty-
nuować dążenie do eklezjalnej jedności³⁴. Wyraził swój smutek z powodu używania
Missale Romanum Jana XXIII jako znaku odrzucenia *Vaticanum II* oraz liturgii
zreformowanej po tym soborze, a nawet odrzucania Kościoła i jego instytucji w imię
tego, co uważa się za *prawdziwy Kościół*³⁵.

Intencją Franciszka było także ujednoczenie obrzędów Kościoła łacińskiego,
przy zachowaniu na mocy prawa powszechnego wyłącznie liturgii zreformo-
wanej po II soborze watykańskim. Powołał się on przy tym na sytuację, kiedy
Pius V w 1570 roku ujednoczył ryt rzymski, promulgując *Missale Romanum* z moż-
liwością zachowania jedynie rytów starszych niż 200 lat. Dlatego Franciszek za-
znaczył, że Mszał rzymski Pawła VI ma być teraz znakiem jedności Kościoła³⁶.

vescovi nel 2020, i cui risultati sono stati ponderatamente considerati alla luce dell'esperienza maturata
in questi anni" (Francesco, Lettera apostolica *Traditionis custodes*); „A distanza di tredici anni ho incaricato
la Congregazione per la Dottrina della Fede di inviarmi un questionario sull'applicazione del Motu
proprio *Summorum Pontificum*. Le risposte pervenute hanno rivelato una situazione che mi addolora
e mi preoccupa, confermandomi nella necessità di intervenire. Purtroppo l'intento pastorale dei miei
Predecessori, i quali avevano inteso «fare tutti gli sforzi, affinché a tutti quelli che hanno veramente
il desiderio dell'unità, sia reso possibile di restare in quest'unità o di ritrovarla nuovamente», è stato
spesso gravemente disatteso. Una possibilità offerta da san Giovanni Paolo II e con magnanimità ancora
maggiore da Benedetto XVI al fine di ricomporre l'unità del corpo ecclesiale nel rispetto delle varie
sensibilità liturgiche è stata usata per aumentare le distanze, indurire le differenze, costruire contrappo-
sizioni che feriscono la Chiesa e ne frenano il cammino, esponendola al rischio di divisioni" (Francesco,
Lettera ai vescovi). Por. *Sacrosanctum Concilium Oecumenicum Vaticanum II, Constitutio de Sacra
Liturgia Sacrosanctum concilium*, 04.12.1963, nr 26, „Acta Apostolicae Sedis” 56 (1964), s. 97-138;
tekst polski: Sobór Watykański II, Konstytucja o liturgii świętej *Sacrosanctum concilium*, nr 26, w: So-
bór Watykański II, *Konstytucje, dekryty, deklaracje*, nowe tłum., red. M. Przybył, Poznań 2002, s. 48-78.

34 „Ora, considerati gli auspici formulati dall'episcopato e ascoltato il parere della Congregazione
per la Dottrina della Fede, desidero, con questa Lettera Apostolica, proseguire ancor più nella costante
ricerca della comunione ecclesiale” (Francesco, Lettera apostolica *Traditionis custodes*).

35 „Ma non di meno mi rattrista un uso strumentale del *Missale Romanum* del 1962, sempre di più
caratterizzato da un rifiuto crescente non solo della riforma liturgica, ma del Concilio Vaticano II, con
l'affermazione infondata e insostenibile che abbia tradito la Tradizione e la vera Chiesa”. [...] „Un'ultima
ragione voglio aggiungere a fondamento della mia scelta: è sempre più evidente nelle parole e negli
atteggiamenti di molti la stretta relazione tra la scelta delle celebrazioni secondo i libri liturgici pre-
cedenti al Concilio Vaticano II e il rifiuto della Chiesa e delle sue istituzioni in nome di quella che essi
giudicano la «vera Chiesa». Si tratta di un comportamento che contraddice la comunione, alimentando
quella spinta alla divisione [...]” (Francesco, Lettera ai vescovi).

36 „Mi conforta in questa decisione il fatto che, dopo il Concilio di Trento, anche san Pio V abrogò
tutti i riti che non potessero vantare una comprovata antichità, stabilendo per tutta la Chiesa latina
un unico *Missale Romanum*. Per quattro secoli questo *Missale Romanum* promulgato da san Pio V

Prosił ponadto w omawianym liście, by biskupi wraz z nim nieśli ów ciężar spowodowany odwołaniem poprzednich regulacji, troszcząc się – jako stróże życia liturgicznego – o jedność kościelną i realizując poprzez odpowiednią formację wiernych proces powrotu do jednolitej formy celebracji rytu rzymskiego³⁷. Ubolewając również nad nadużyciami w liturgii zreformowanej po *Vaticanum II*, wyraził pragnienie, by seminarzyści i kapłani formowani byli do wierności przepisom mszału Pawła VI³⁸. W liście abp. Roche'a wydanym z *Responsa ad dubia* przywołano także stwierdzenie papieża Franciszka z 24 sierpnia 2017 roku, że reforma liturgiczna

è stato così la principale espressione della lex orandi del Rito Romano, svolgendo una funzione di unificazione nella Chiesa. [...] Questa unità intendo che sia ristabilita in tutta la Chiesa di Rito Romano” (Francesco, Lettera ai vescovi). Por. Pius V, Constitutio *Quo primum tempore*, 14.07.1570, w: *Missale Romanum ex decreto ss. Concilii Tridentini restitutum Summorum Pontificum cura recognitum, Editio typica 1962*, a cura di M. Sodi, A. Toniolo, Libreria Editrice Vaticana 2007, s. V–VI (Monumenta Liturgica Piana, 1); tekst polski: Bulla św. Piusa V *Quo primum* ogłaszająca wydanie Mszału rzymskiego, w: *Vademecum nadzwyczajnej formy rytu rzymskiego*, red. P. Wulgaris, Gdańsk 2015, s. 9–10; Sacrosanctum Concilium Oecumenicum Vaticanum II, Constitutio *Sacrosanctum concilium*, nr 4.

37 „Mentre, nell’esercizio del mio ministero al servizio dell’unità, assunto la decisione di sospendere la facoltà concessa dai miei Predecessori, chiedo a Voi di condividere con me questo peso come forma di partecipazione alla sollecitudine per tutta la Chiesa. Nel Motu proprio ho voluto affermare come spetti al Vescovo, quale moderatore, promotore e custode della vita liturgica nella Chiesa di cui è principio di unità, regolare le celebrazioni liturgiche. [...] Spetta soprattutto a Voi operare perché si torni a una forma celebrativa unitaria, verificando caso per caso la realtà dei gruppi che celebrano con questo Missale Romanum. [...] provvedere da una parte al bene di quanti si sono radicati nella forma celebrativa precedente e hanno bisogno di tempo per ritornare al Rito Romano promulgato dai santi Paolo VI e Giovanni Paolo II” (Francesco, Lettera ai vescovi); „Il Motu proprio *Traditionis custodes* vuole ristabilire in tutta la Chiesa di Rito Romano una sola e identica preghiera che esprima la sua unità, secondo i libri liturgici promulgati dai santi Pontefici Paolo VI e Giovanni Paolo II, in conformità ai decreti del Concilio Vaticano II e in linea con la tradizione della Chiesa. Il Vescovo diocesano, quale moderatore, promotore e custode di tutta la vita liturgica, deve operare perché nella sua diocesi si torni a una forma celebrativa unitaria. [...] Nell’attuare quanto disposto si abbia cura di accompagnare quanti sono radicati nella forma celebrativa precedente verso una piena comprensione del valore della celebrazione nella forma rituale consegnata dalla riforma del Concilio Vaticano II, attraverso una adeguata formazione che faccia scoprire come essa sia testimonianza di una fede immutata, espressione di una ecclesiologia rinnovata, fonte primaria di spiritualità per la vita cristiana” (Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum, *Responsa ad dubia* [dotyczące motu proprio *Traditionis custodes*, nr 1, 8]). Por. Sacrosanctum Concilium Oecumenicum Vaticanum II, Constitutio *Sacrosanctum concilium*, nr 41–42.

38 „Mi addolorano allo stesso modo gli abusi di una parte e dell’altra nella celebrazione della liturgia. [...] Al contempo Vi chiedo di vigilare perché ogni liturgia sia celebrata con decoro e fedeltà ai libri liturgici promulgati dopo il Concilio Vaticano II, senza eccentricità che degenerano facilmente in abusi. A questa fedeltà alle prescrizioni del Messale e ai libri liturgici, in cui si rispecchia la riforma liturgica voluta dal Concilio Vaticano II, siano educati i seminaristi e i nuovi presbiteri” (Francesco,

jest *nieodwracalna*, co ma być wskazaniem aktualnego kierunku działań pasterzy Kościoła³⁹.

Wydanie motu proprio *Traditionis custodes* papieża Franciszka z 16 lipca 2021 roku przyniosło całościową zmianę dyscypliny kościelnej dotyczącej celebracji liturgii z 1962 roku w Kościele katolickim obrządku łacińskiego. Dla doprecyzowania norm tego dekretu Kongregacja Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentu 4 grudnia 2021 roku wydała *Responsa ad dubia*, w których szeroko wyjaśniła poszczególne normy motu proprio. Analiza kanoniczna wykazuje, że owe odpowiedzi posiadają walor ustawy oraz stanowią autentyczną interpretację papieskiej ustawy. Warunkiem jednak musi być fakt opublikowania ich w „Acta Apostolicae Sedis”, gdyż nie przewidziano innej drogi promulgacji. Za rozumieniem owych *Responsa ad dubia* w kategorii ustawy przemawia reskrypt papieża Franciszka z 20 lutego 2023 roku, w którym biskup rzymski potwierdził ich obowiązywalność. Zniesiono więc tym samym motu proprio *Summorum Pontificum* Benedykta XVI z 7 lipca 2007 roku i inne dokumenty sprzeczne z normami wprowadzonymi przez papieża Franciszka. Wprowadzenie wszystkich tych regulacji papież motywował ułatwieniem wewnątrzkościelnego pojednania oraz ujednoliceniem liturgii Kościoła łacińskiego.

Lettera ai vescovi). Por. Congregatio pro Doctrina Fidei. Pontificia Commissio *Ecclesia Dei*, *Instructio Universae Ecclesiae*, nr 21.

³⁹ Zob. Francesco, Udienza ai partecipanti alla Settimana Liturgica Nazionale *Do il benvenuto*, 24.08.2017, „L'Osservatore Romano” 193 (2017), s. 8; tekst polski: Przemówienie do uczestników włoskiego 68. Krajowego Tygodnia Liturgicznego, „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 37 (2017) nr 9, s. 10; „Quando Papa Francesco (Discorso ai partecipanti alla 68.ma Settimana Liturgica Nazionale, Roma, 24 agosto 2017) ci ricorda che «dopo questo magistero, dopo questo lungo cammino possiamo affermare con sicurezza e con autorità magisteriale che la riforma liturgica è irreversibile» vuole indicarci l'unica direzione nella quale siamo chiamati con gioia ad orientare il nostro impegno di Pastori” (Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum, „*Responsa ad dubia*” [List]). Por. P. Nowakowski, *Reforma liturgiczna jest nieodwracalna. Głos w obronie soborowej reformy liturgii*, „Liturgia Sacra” 25 (2019) nr 2, s. 427-439.

ABSTRACT

The discipline of celebrating the liturgy of 1962 according to the motu proprio Pope Francis's *Traditionis custodes* and *Responsa ad dubia* of the Congregation for Divine Worship and the Discipline of the Sacraments (part 1)

By the Pope Francis's decision, the ecclesiastical discipline of the celebration of the liturgy according to the books of 1962 was reformed, called hitherto the *Extraordinary Form of the Roman Rite*. This was done through the legislative norms of the papal motu proprio *Traditionis custodes* of July 16, 2021. It is a general decree of the Roman Pontiff as a supreme legislator. The papal decree has been authentically interpreted by the *Responsa ad dubia* of the Congregation for Divine Worship and the Discipline of the Sacraments of December 4, 2021. The purpose of the documents issued, as Pope Francis stated, was to unify the liturgy in the Latin Church and to facilitate the process of ecclesial unity.

Keywords: *Traditionis custodes*, *Responsa ad dubia*, liturgy of 1962, traditional liturgy

ABSTRAKT

Dyscyplina sprawowania liturgii z 1962 roku według motu proprio *Traditionis custodes* papieża Franciszka oraz *Responsa ad dubia* Kongregacji Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów (cz. 1)

Decyzją papieża Franciszka dokonano zmian w dyscyplinie celebracji liturgii według ksiąg z 1962 roku zwanej dotąd *nadzwyczajną formą rytu rzymskiego*. Dokonało się to poprzez ustawodawcze normy papieskiego motu proprio *Traditionis custodes* z 16 lipca 2021 roku – dekretu generalnego biskupa rzymskiego jako najwyższego ustawodawcy. Papieska ustawa została autentycznie zinterpretowana poprzez *Responsa ad dubia* Kongregacji Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów z 4 grudnia 2021 roku. Celem wydanych dokumentów, co dookreślił papież Franciszek, było ujednoczenie liturgii w Kościele łacińskim oraz ułatwienie procesu umacniania jedności eklezjalnej.

Słowa kluczowe: *Traditionis custodes*, *Responsa ad dubia*, liturgia z 1962, liturgia tradycyjna

BIBLIOGRAFIA

1. Benedictus XVI, Epistula ad Episcopos Catholicae Ecclesiae Ritus Romani *Con grande fiducia*, 07.07.2007, „Acta Apostolicae Sedis” 99 (2007), s. 795–799; tekst polski: Benedykt XVI, List do biskupów o motu proprio *Summorum Pontificum*, „L'Osservatore Romano” wyd. pol. 28 (2007) nr 9, s. 23–25.
2. Benedictus XVI, Litterae apostolicae „motu proprio” datae de usu extraordinario antiquae formae Ritus Romani *Summorum Pontificum*, 7.07.2007, „Acta Apostolicae Sedis” 99 (2007), s. 777–781; tekst polski: List papieża Benedykta XVI do biskupów z okazji publikacji motu proprio *Summorum Pontificum*, „Anamnesis” 51 (2007), s. 9–12.
3. Berthe P.-M., *Le motu proprio „Traditionis custodes”. L'avenir du rite romain ancien en question*, „Studia Canonica” 56 (2022), s. 236–239.
4. Burke R. L., *Statement on the Motu proprio „Traditionis custodes”*, <https://www.cardinalburke.com/presentations/traditionis-custodes> (22.09.2021).
5. Ciáurriz M. J., *Instrucción*, w: *Diccionario general de Derecho Canónico*, obra dirigida y coordinada por J. Otaduy, A. Vianna, J. Sedano, t. 4, Pamplona 2012, s. 674–678.
6. *Codex Iuris Canonici, auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus. Kodeks prawa kanonicznego promulgowany przez papieża Jana Pawła II w dniu 25 stycznia 1983 roku. Stan prawny na dzień 18 maja 2022 roku. Zaktualizowany przekład na język polski*, Poznań 2022.
7. Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum, *Licet solutiones quae proponuntur potestatem legislativam non habeant, induunt tamen vestem officialem quia actuale magisterium et praxim huius Congregationis exprimunt*, „Notitiae” 34 (1997), s. 138.
8. Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum, *Responsa ad dubia su alcune disposizioni della Lettera apostolica in forma di motu proprio Traditionis custodes*, 4.12.2021, „Communicationes” 53 (2021), s. 515–526; tekst polski: Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Odpowiedzi na wątpliwości w sprawie niektórych postanowień Listu apostolskiego w formie motu proprio Traditionis custodes* papieża Franciszka, „Anamnesis” 109 (2022), s. 29–38.
9. Congregatio pro Doctrina Fidei, *Letter to the presidents of bishops' conferences*, 07.03.2020, <https://rorate-caeli.blogspot.com/2020/04/breaking-important-summorum-under.html> (10.03.2020).

10. Congregatio pro Doctrina Fidei. Pontificia Commissio *Ecclesia Dei*, Instructio [*Universae Ecclesiae*] ad exsequendas Litteras apostolicas *Summorum Pontificum* a S.S. Benedicto PP. XVI Motu Proprio datas, 30.04.2011, „Acta Apostolicae Sedis” 103 (2011), s. 413–420; tekst polski: Kongregacja Nauki Wiary. Papieska Komisja *Ecclesia Dei*, Instrukcja [*Universae Ecclesiae*] dotycząca zastosowania Listu apostolskiego motu proprio „*Summorum Pontificum*” Jego Świątobliwości Benedykta XVI, w: *Ustrój hierarchiczny Kościoła. Wybór źródeł*, t. 2, red. M. Sitarz, A. Romanko, U. Wasilewicz i inni, Lublin 2013, s. 655–669.
11. Congregatio pro Doctrina Fidei, „*Responsum ad propositum dubium*” circa *la benedizione delle unioni di persone dello stesso sesso*, 22.02.2021, „*Communicationes*” 53 (2021), s. 133–136; tekst polski: *Responsum ad dubium* Kongregacji Nauki Wiary odnośnie udzielania błogosławieństwa związkom osób tej samej płci, https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20210222_responsum-dubium-unioni_pl.html (06.06.2023).
12. De Paolis V., *Commento al art. 18*, w: *Commento alla „Pastor Bonus” e alle norme sussidiarie della Curia Romana*, a cura di P. V. Pinto, Libreria Editrice Vaticana 2003, s. 34–35.
13. Dicasterium de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum, Rescriptum ex audentia SS.MI *Il Santo Padre*, 20.02.2023, https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/ccdds/documents/rc_con_ccdds_doc_20230220_rescriptum-traditioniscustodes_it.html (21.02.2023).
14. Dzierżon G., *Instrukcje w kanonicznym porządku prawnym (kan. 34 § 1–3 KPK)*, „*Folia Iuridica*” 80 (2017), s. 19–27.
15. Dzierżon G., *Interpretacja autentyczna ustaw kościelnych*, „*Seminare*” 24 (2007), s. 191–204.
16. Dzierżon G., *Ogólne dekrety wykonawcze w kanonicznym porządku prawnym*, „*Forum Iuridicum*” 4 (2005), s. 189–199.
17. Dzierżon G., *Znaczenie dekretów generalnych w kanonicznym systemie prawnym*, „*Prawo Kanoniczne*” 49 (2006) nr 1–2, s. 85–97.
18. Fernández Rodríguez P., *La instrucción Universae Ecclesiae para la interpretación y aplicación del motu proprio „Summorum Pontificum”*, „*Liturgia y espiritualidad*” 43 (2012), s. 710–730.
19. Foster J. J., *Canonical Reflections on „Universae Ecclesiae”, the Instruction on the Application of „Summorum Pontificum”*, „*The Jurist*” 73 (2013), s. 89–129.
20. Francesco, *Lettera ai vescovi di tutto il mondo per presentare il motu proprio Traditionis custodes sull’uso della liturgia romana anteriore alla riforma del 1970*,

16.07.2021, „Ephemerides Liturgicae” 135 (2021), s. 492–498; tekst polski: List Ojca Świętego Franciszka do Biskupów całego świata w celu przedstawienia Motu proprio *Traditionis custodes* o stosowaniu liturgii rzymskiej sprzed reformy z 1970 r., „Anamnesis” 107 (2021), s. 13–18.

21. Francesco, Lettera apostolica in forma di „motu proprio” sull’uso della liturgia romana anteriore alla riforma del 1970 *Traditionis custodes*, 16.07.2021, „Ephemerides Liturgicae” 135 (2021), s. 486–491; tekst polski: List apostolski w formie motu proprio Jego Świątobliwości papieża Franciszka *Traditionis custodes* w sprawie stosowania liturgii rzymskiej sprzed reformy z 1970 r., „Anamnesis” 107 (2021), s. 7–9.

22. Francesco, Udienza ai partecipanti alla Settimana Liturgica Nazionale *Do il benvenuto*, 24.08.2017, „L’Osservatore Romano” 193 (2017), s. 8; tekst polski: Franciszek, Przemówienie do uczestników włoskiego 68. Krajowego Tygodnia Liturgicznego, „L’Osservatore Romano” wyd. pol. 37 (2017) nr 9, s. 9–12.

23. Glendinning C. J., „*Summorum Pontificum*” and the use of the extraordinary form of the roman rite: a canonical analysis in light of the current liturgical law, Ottawa 2010, *pro manuscripto*.

24. Glendinning C. J., „*Universae Ecclesiae*”: text and commentary, „*Studia Canonica*” 45 (2011), s. 355–409.

25. Glendinning C. J., *The Priestly Society of St. Pius x: The Past, Present, and Possibilities for the Future*, „*Studia Canonica*” 48 (2014), s. 331–372.

26. Gómez-Iglesias V., *La „aprobación específica” en la „Pastor bonus” y la seguridad jurídica*, „*Fidelium Iura*” 3 (1993), s. 361–423.

27. Górzynski J., *Sugestie dla biskupów diecezjalnych w sprawie „Traditionis custodes”*, <http://vademeCumliturgiczne.pl/2021/09/07/sugestie-dla-biskupow-diecezjalnych-w-sprawie-traditionis-custodes/> (18.03.2022).

28. Grad P., *Zrozumieć „Traditionis custodes”*. Analiza listu Ojca Świętego Franciszka do biskupów całego świata prezentującego list apostolski motu proprio „*Traditionis custodes*” dotyczący użycia liturgii rzymskiej sprzed reformy roku 1970, „*Christianitas*” 85 (2021), s. 35–133.

29. Joannes Paulus II, *Constitutio apostolica de Curia Romana Pastor bonus*, 28.06.1988, „*Acta Apostolicae Sedis*” 80 (1988), s. 841–912; tekst polski: Jan Paweł II, Konstytucja apostolska *Pastor bonus* o Kurii rzymskiej, w: *Ustrój hierarchiczny Kościoła. Wybór źródeł*, red. W. Kacprzyk, M. Sitarz, Lublin 2006, s. 217–257.

30. Johnston W. H., *Care for the Church and Its Liturgy. A Study of „Summorum Pontificum” and the Extraordinary Form of the Roman Rite*, Collegeville (MI) 2013.

31. Kaczor A., *Papieska Rada Tekstów Prawnych i interpretacje autentyczne*, „Kościół i Prawo” 15 (2013) nr 2, s. 133–163.
32. Kisiel T., Warowny F., *Analiza kanonistyczna motu proprio „Traditionis custodes”*, <http://christianitas.org/news/analiza-kanonistyczna-motu-proprio-traditionis-custodes/> (22.09.2021).
33. Kroczek P., *Co prawodawca miał na myśli? – czyli czym jest „mens legislatoris” i gdzie jej szukać?*, „Annales Canonici” 3 (2007), s. 187–197.
34. Laliberté P., *„Legal Considerations on the motu proprio Traditionis custodes” – Restrictions demands strict interpretation*, <https://rorate-caeli.blogspot.com/2021/07/article-legal-considerations-on-motu.html> (23.09.2021).
35. Mazzia M., *Gli atti amministrativi generali*, Roma 2000.
36. Montan A., *L’Istruzione „Universae Ecclesiae” nella prospettiva del Motu proprio „Summorum Pontificum”*. Implicanze giuridiche, „La Rivista Liturgica” 98 (2011), s. 893–916.
37. Nowakowski P., *Reforma liturgiczna jest nieodwracalna. Głos w obronie soborowej reformy liturgii*, „Liturgia Sacra” 25 (2019) nr 2, s. 427–439.
38. Otaduy J., *Sobre las „Notas explicativas” del Consejo Pontificio para la Interpretación de los Textos Legislativos*, „Ius Ecclesiae” 9 (1997), s. 633–645.
39. Pietras D., *Nadzwyczajna forma rytu rzymskiego. Status prawny liturgii i wspólnot*, Dębogóra 2021.
40. Pietras D., *Status kanoniczny małżeństw zawieranych przy asystowaniu kapłanów Bractwa Kapłańskiego Świętego Piusa X (FSSPX) po wydaniu listu Papieskiej Komisji „Ecclesia Dei” z 27 marca 2017 r.*, „Ius Matrimoniale” 33 (2022) nr 1, s. 79–116.
41. Pietras D., *„Tradycja liturgiczna” w dokumentach i wypowiedziach papieskich dotyczących dyscypliny sprawowania liturgii z 1962 r. po Soborze Watykańskim II*, „Człowiek i Społeczeństwo” 54 (2022), s. 133–149.
42. Pietras D., *Udział wiernych we Mszy św. sprawowanej przez kapłanów Bractwa Kapłańskiego Świętego Piusa X (FSSPX) w świetle aktualnych wytycznych Stolicy Apostolskiej*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 41 (2022), s. 95–118.
43. Pietrzyk P., *A Dominican Canonist Responds to the „Responsa ad Dubia”*, <https://edwardpentin.co.uk/a-dominican-canonist-responds-to-the-responsa-ad-dubia> (23.03.2022).
44. Pius V, *Constitutio apostolica Quo primum tempore*, 14.07.1570, w: *Missale Romanum ex decreto ss. Concilii Tridentini restitutum Summorum Pontificum cura recognitum*, Editio typica 1962, red. M. Sodi, A. Toniolo, Libreria Editrice Vaticana 2007, s. V–VI (Monumenta Liturgica Piana 1); tekst polski: *Bulla św. Piusa V Quo*

primum ogłaszająca wydanie Mszału rzymskiego, w: *Vademecum nadzwyczajnej formy rytu rzymskiego*, red. P. Wulgaris, Gdańsk 2015, s. 9–10.

45. Rehak M., *Der außerordentliche Gebrauch der alten Form des römischen Ritus: kirchenrechtliche Skizzen zum Motu Proprio Summorum Pontificum vom 07.07.2007*, St. Ottilien 2009 (Münchener Theologische Studien, III/64).

46. Reyes Vizcaíno P. M., *Relevancia canónica de los sacramentos y actos jurídicos realizados por sacerdotes de la Fraternidad Sacerdotal de San Pío X*, „Forum Canonicum” 10 (2015) nr 2, s. 71–98.

47. Rivoire R.-M., *Le motu proprio „Traditionis custodes” à l’épreuve de la rationalité juridique. Extraits*, „Sedes Sapientiae” 160 (2022), s. 61–73.

48. Rothe W. F., *Liturgische Versöhnung. Ein kirchenrechtlicher Kommentar zum Motu proprio „Summorum pontificum” für Studium und Praxis*, Augsburg 2009.

49. Sacra Congregatio pro Cultu Divino, *Solutiones quae proponuntur non induunt vestem officialem, sed habent valorem orientativum: solutiones „ex officio” publici iuris fient in „Acta Apostolicae Sedis”, „Notitiae” 5 (1969), s. 323.*

50. Sacrosanctum Concilium Oecumenicum Vaticanum II, *Constitutio de Sacra Liturgia Sacrosanctum concilium*, 04.12.1963, „Acta Apostolicae Sedis” 56 (1964), s. 97–138; tekst polski: Sobór Watykański II, *Konstytucja o liturgii świętej Sacrosanctum concilium*, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekryty, deklaracje*, red. M. Przybył, Poznań 2002, s. 48–78.

51. Segreteria di Stato, *Regolamento Generale della Curia Romana*, 30.04.1999, „Acta Apostolicae Sedis” 91 (1999), s. 630–699.

52. Sierra López J. M., *Notae. El motu proprio „Traditionis custodes” al servicio de la comunión eclesial*, „Ephemerides Liturgicae” 135 (2021), s. 477–485.

53. Sobański J., *Normy ogólne*, w: J. Krukowski, R. Sobański, *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego*, t. 1, Poznań 2003.

54. Soria Jiménez A., *Los principios de interpretación del „Motu Proprio Summorum Pontificum”*, Madrid 2014.

55. Turpin A., *The Tridentine Genius of „Traditionis custodes”*, „Ecclesia Orans” 38 (2021), s. 235–255.

56. Viana A., *„Approbatio in forma specifica”. El Reglamento General de la Curia Romana de 1999*, „Ius Canonicum” 79 (2000), s. 209–228.

57. Viana A., *El Reglamento General de la Curia Romana (4.II.1992). Aspectos generales y regulación de las aprobaciones pontificias en forma específica*, „Ius Canonicum” 64 (1992), s. 501–529.

58. Viana A., *La potestad de los dicasterios de la Curia Romana*, „Ius Canonicum” 59 (1990), s. 83–114.
59. Weishaupt G. P., *Die Instruktion „Universae Ecclesiae”. Ein kirchenrechtlicher Kommentar*, Aadorf–Benedetto 2013.
60. Weishaupt G. P., *Päpstliche Weichenstellungen. Das Motu Proprio „Summorum Pontificum” Papst Benedikts XVI. und der Begleitbrief an die Bischöfe. Ein kirchenrechtlicher Kommentar und Überlegungen zu einer „Reform der Reform”*, Bonn 2010.
61. Wójcik W., *Interpretacja ustaw według nowego Kodeksu Prawa Kanonicznego*, „Prawo Kanoniczne” 30 (1987) nr 3–4, s. 75–116.